

ALAKTAN ELŐADÁS 1-2.

Keszler Borbála (szerk.):
Magyar grammatika
és
Kiefer Ferenc (szerk.):
Új magyar nyelvtan

Alaktan, morfológia tárgya

- a morféma (vö. a szó szerkezete)
- szótőhöz: különféle toldalékok járulhatnak
 - toldalékok azonosítása és kapcsolódási szabályai
- szóösszetétel vizsgálata
- szóösszetétellel rokon alakzatok vizsgálata:
igekötős igék, igés szerkezetek

Morfológia univerzalitása

Nem minden nyelvnek van morfológiája?

vö.

Mondattani és hangtani tulajdonságok.

Morfológia és mondat viszonya

Inverz:

- minél gazdagabb egy nyelv morfológiája, annál szegényesebb a szintaxisa és minél szegényesebb egy nyelv morfológiája, annál többet kell szintaxisának teljesítenie

Toldalékolás:

- megvalósulása a mondatban történik
- szóösszetétel szabályai sok hasonlóságot mutatnak a mondat szabályaival (vö. szintagmák)

Alaktan „belső ügyei”

Például:

- a szóalakok szegmentálásának problémái
- az egyes toldalékok eloszlásának (disztribúciójának) kérdése
- ragozási paradigmák felépítése
- mondati és hangtani következményekkel nem járó toldalékolás

Nincsen mindent átfogó morfológiai elmélet.

A szó fogalma I.

Morfológiai szó:

- morfológiai műveletek eredménye

Például:

1. testetlen (zéró, null) toldalékot tartalmazó szavak:
ablak - főnév, E. sz., nominativus *ablak*+∅
ír - iktelen ige, alanyi ragozás, E. sz./3. sz. *ír*+∅

2. összetételek:

pl. *asztalláb*, *rántott hús*

A szó fogalma II.

Fonológiai szó

- a nem automatikus hangtani szabályok hatókörébe eső legnagyobb nyelvi egység

pl. mgh-illeszkedés, n-palatalizáció: *kert+ész+ked+és+em*
men+j
ken+je

- képzőkkel és ragozási toldalékokkal ellátott szótó ált-ban

A szó fogalma III.

Szintaktikai szó

- nincs olyan mondattani szabály, mely meg tudná változtatni a szó belső szerkezetét; nem cserélheti fel a morfolk sorrendjét

pl. szép+ség+e+i+m vö. *szép+i+m+e+ség

- minden olyan alakzat, amelynek belső szerkezetét mondattani szabály nem változtathatja meg

vö. igekötős igék – nem szintaktikai szavak, mert: igekötők helyét mondattani szabályok megváltoztathatják

A szó fogalma IV.

Lexikai szó = lexéma

- szemantikailag határozzuk meg: minden olyan alakzat lexikai szó, melynek jelentése nem vezethető le alkotóelemeinek jelentéséből

- minden lexikalizálódott alakzat tartalmazhat 1 v. több szótövet

- lehet: minden morfológiailag nem összetett szó, képzett szó, összetett szó, szó szerkezet (frazológiai egység), mondat

Példák a szófogalmakra

megért: morfológiai, lexikai de nem: fonológiai, szintaktikai

lámpa: morfológiai, lexikai, szintaktikai de nem: fonológiai

lexikalizálása: morfológiai, szintaktikai, fonológiai de nem: lexikai

kitüntetés: morfológiai, lexikai, szintaktikai, fonológiai

elinternetezik: morfológiai

Alaktani kategóriák I.

Morféma

- morfológia központi eleme
- nyelvi rendszer alapegysége
- legkisebb nyelvi jel
- alaki egység
- morfémák konkrét megvalósulása: **morf**

Morfémákra bontás

- disztribúció alapján (disztribúció: egy adott nyelvi elem összes lehetséges környezete az adott nyelvi szinten)
- pl. asztalig - asztal+ig
- (mindkét elem előfordulhat más nyelvi környezetben is)

Alaktani kategóriák II.

Produktív és improduktív morfémák

- **produktív**: termékenyen és aktívan részt vesznek a morfémá szerkezetek létrehozásában
pl. *olvas - igető, főnévi igenév képzője*

- **improduktív**: passzívak
pl. -tal/tel főnévképző csak néhány szóalakban van
é+tel
i+tal
vé+tel

Morfémák osztályozása

2 fő típus: tömorfémák
affixumok (toldalékok)

Tövek és affixumok jellemzésének kritériumai:

1. nyitott vagy zárt rendszert alkotnak-e
2. milyen a jelentésük
3. vannak-e alakváltozataik
4. szabadok (alakilag önállóak) vagy kötöttek

Morfémaosztályok jellemzése I.

1. Nyitott és zárt rendszer

- nyitott: általában a tövek, folyamatosan bővíthetnek újabb elemekkel
- zárt: az affixumok, egy adott szinkrón metszeten belül listázhatóak, az affixumok relatív zártasága

2. Morfémák jelentése:

tövek, affixumok, viszonyjelentésű tömorfémák

- **tövek:** általában tartalmaz fogalmi jelentésük van = lexikális jelentés
pl. könyv+, ír+, szép+
- **affixumok:** tövekhez képest járulékos- vagy nyelvtani viszonyjelentésük van, a fogalmi jelentés valamiféle modifikációját fejezi ki, mely lehet: jelentésalkotó, jelentésváltoztató (képző *só+s*), jelentésmódosító (jel *hajó+k*), szintaktikai viszonyítást hordozó (viszonyragok *házban*)

Morfémaosztályok jellemzése II.

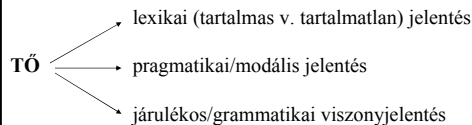
Tömorfémák, melyek viszonyjelentésűek: elsősorban grammatikai viszonyító-értékkel rendelkeznek, többnyire nem toldalékolhatóak

- egy részük: nincsen kötve más morfémához *pl. hogy*

- másik rész: morfológiai természetű szerkezetben képes megjeleni, viszonyjelentésük az affixumokéhoz hasonló, azaz: kötve vannak egy más morfémához, anélkül azonban, hogy egy szóalakot alkotnának vele
→ analitikus morfológiai természetű szerkezetet hoznak létre
pl. asztal alatt

- harmadrészük: pragmatikai vagy modális jelentésű tövek
pl. talán, bár, esetleg

Morfémaosztályok jellemzése - összefoglalva

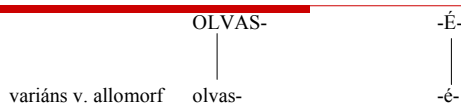
AFFIXUM → mindig járulékos különféle nyelvtani viszonyjelentés (esetenként lexikális jelleggel) a toldalékmorfémák jelentős része alakváltozat(ok)ban él

Alakváltozatok - alternáció

tő } lehet 1 vagy többalakú
toldalék }

- realizáció: variánsok = allomorfok - egymáshoz képest alternánsok

Egvalakúság

Többalakúság

- alternáció problémája: morfofonológia körébe tartozik

Morfémák „akcióban”

Főnévragozásnál

szám
eset
birtokviszonyjel
birtokjel
birtokos személyjel

Morfémák „akcióban”

Igeragozásnál

szám - E. sz., T. sz.
személy - 3, 3
igeidő - jelen, múlt (morfológiailag nincsen jövő)
igemód - kijelentő, feltételes, felszólító
igenév - főnévi, melléknévi, határozói

Morfémák „akcióban”

Szóképzésnél

- 2 alaktani kategória - igemódosító
képző (tovább bonthatók)

Kötőhangzó

- csak bizonyos hangtani környezetben lép fel
pl. többes jel -k-ja előtt msh-ra végződő tövek esetében
kürt+ő+k, kert+e+k, ház+a+k

Toldalékekezdő mgh.

- minden esetben kötelező része a toldaléknak
pl. dob+ás, kér+és, ház+ig, hajó+ig, fejezet+ül, kutyá+ul

A magyar mint agglutináló nyelv

Agglutináció

- a toldalékoknak a tőhöz való egymás utáni illesztése

Magyar nyelv

- nem tisztán agglutináló nyelv, de az agglutináció jellemző tulajdonsága

Morféma-morf megfelelés egy-egyértelmű (minden egyes morfémának egyértelműen megfelel egy morf, s minden egyes morfnek egyértelműen megfelel egy morféma)

igemódosító tő képző képző esetrag
meg + emlék + ez + és + ül

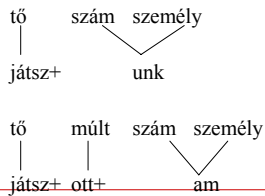
tő többesjel esetrag
barát + ok + ért

Morf-morféma viszony nem egy-egyértelmű

tő személy+szám eset
könyv + eim + et

tő birtokviszonyjel szám birt-s személyjel eset
könyv + e + i + m + et

Morf-morféma viszony nem egy-egyértelmű (az igei személyragok általában egyidejűleg jelentik a személyt és a számot)

Alternáció

Morfofonológiához kapcsolódik
alternánsok vizsgálata: elsődlegesen az alakváltozatokat érinti

- tőalternáció: morfológiai jelenség, mely fonológiai következményekkel jár
- toldalékok esetében: vagy tisztán fonológiai irányított (kondicionált) vagy morfológiai meghatározottságú fonológiai szabályokkal írható le (pl. mgh-illeszkedés)

Alternáció típusai

- A) funkciótlan szabad alternáció
- B) funkciótlan kötött alternáció
- C) funkciós alternáció

Funkciótlan szabad alternáció

- allomorfofok tetszőlegesen felcserélhetőek (=nem kontrasztív disztribúció)

pl. *veder* - *vödör* tőalternánsok bizonyos toldalékok előtt (-ben, -ből, -t) szabadon variálható tövek
(de: *vederhöz, *vödörhez)

-*ózik*, -*ódzik* (kapálózik, kapálódzik) képzőalternánsok

Funkciótlan kötött alternáció

Allomorfofok felhasználása kötött. Az allomorfofok kizárják egymást az adott morfológiai környezetben (=komplementáris disztribúció).

Pl. *ló+hoz* **lov+hoz*
 **ló+t* *lov+at*

ház+ban **ház+ben*
 kér+tek **kér+tők*

Funkciós alternáció

Kötött - az alternánsok között részleges alaki eltérés + jelentésbeli különbség.

Flektáló nyelvek jellegzetessége (foot - feet).

Magyarban kevés példa.

vagy (E. sz./2. sz.) - *van* (E. sz./3. sz.) belső flexió
-na / -ná *olvasna, olvasná*

-ne/ -né enne, enné (a feltételes mód jele képes kifejezni alakváltozataival az általános és a határozott ragozás szembenállását E.sz/3.sz-ben)

Alternáció	tőmorfémában	toldalékmorfémában
funkciótlan	szabad veder(+ben)~vödör(+ben)	-óz(ik) ~ -ódz(ik)
—	kötött ló(+hoz)~lov(+at)	(ház)+ban ~ (kéz)+ben
funkciós	vagy ~ van	(ad)+na ~ (ad)+ná

a) morfológiai meghatározottságú alternáció

- tő (*alma- ~ almá-*)
- affixum (*-ban/-ben*)

Az alakváltozatok többségében szabályosak, részleges alaki eltérés van közöttük, egymásból levezethetők.

b) morfológiailag meghatározott alternáció

- tő (*van ~ vagy*)
- affixum (*-j, -gy*)

Az alakváltozatok gyengébben vagy erősebben szabálytalanok, egymásból nem vezethetők le.

Kötőhangzó
- csak bizonyos hangtani környezetben lép fel
pl. többes jel *-k*-ja előtt msh-ra végződő tövek esetében

kürt+ö+k, kert+e+k, ház+a+k

Toldalékképző mgh.
- minden esetben kötelező része a toldaléknak
pl. *dob+ás, kér+és, ház+ig, hajó+ig, fejezet+ül, kutya+ul*

Jel, rag, képző kérdése

- A jel és a rag megkülönböztetése magyar sajátosság
- Más nyelvekben a képzőkön kívüli összes toldalékmorféma egységesen: inflexió
- Továbbiakban: jel+rag inflexiós toldalékok

Tőtípusok

Egyalakú tő:

- valamennyi toldalékolás előtt változatlan marad
- abszolút töve mindig relatíve szabad tőmorféma)

áll, tanít, mond, hajó, kávé,

Többalakú tő:

- bizonyos toldalékok előtt két vagy több alakváltozata (alternánsa) van
- az abszolút töve lehet relatíve szabad és kötött tőmorféma is – *bokor/ban* vs. *bokr/ok*

zörög, zörg-; ugrik, ugor-; nő, nőv-, teher, terh-; kéz, kez-,

Tövek

Abszolút tő: morfológiailag tovább nem tagolható

Relatív tő: mindig morfémakerkezet; olyan tő, mely még tagolható, azaz leválasztható róla toldalék, tovább toldalékolható

Zárt szóalak: szólezáró szerepű ragmorfémával lezárt szóalak, tovább nem toldalékolható pl. *házban*

Lexikai tő: abszolút tő + képző(k) önálló lexémát adó kapcsolata pl. *ház-, ház-as-, ház-asság-*

Szintaktikai tő: abszolút vagy relatív tőmorféma + jel(ek) (jel nem hoz létre új lexémát, grammatikai jelentést hordoz) pl. *házak-, házaké-,*

Relatív szabad és kötött morféma

Relatív szabad törmorféma:

- szótári tövek egy része
- egyalakú tövek abszolút töve pl. *ház*
- többalakú tövek szótári töve pl. *ló*
- más szóelem nélkül, önállóan is előfordulhatnak a mondatban
- flektáló sajátosság, agglutinálóban kevés példa

Kötött morféma:

- csak más morfémaival együtt fordul elő
 - pl. kötött tőalternánsok: többalakú tövek nem szótári tövei
bokr-, lov-, almá-,
 - szükségszerűen kötöttek a toldalékmorfémák és a fiktív v. passzív tövek
csill-, patt-, rep-,
-